

Ünite 3: Orta Çağ İslam ve Türk Devlet ve Toplumlarında Eğitim

Giriş

İslam dininde eğitim ve öğretimin amacı, dünya ve ahirette mutlu olacak, inançlı, erdemli, verimli insan yetiştirmektir. Bu ilke, zaman ve coğrafi bölgelerle sınırlı değildir. İlk inen Kuran-ı Kerim âyeti, okumayı, öğrenmeyi emrettiği gibi Hz. Peygamber'in uygulamaları da hep bu yönde olmuştur. Bu durumdan etkilenen Müslümanlar daha İslam'ın ilk yıllarından itibaren eğitim ve öğretime büyük önem vermiştir, îmanın doğru olması, dinin yaşanması, ibadetlerin uygulanması için bilgiye ihtiyaç vardı. Bilmeyenin dini doğru yaşaması imkânı yoktu. Ayrıca namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerini yapabilmek için Müslümanlar, astronomi, coğrafya, takvim ve sağlık gibi konularda bilgi edinmek zorundaydı.

Eğitim Kurumları

Hz. Peygamber'in mescidi, İslam dünyasındaki eğitim kurumlarının başlangıcını oluşturdu. Mescid ve camiler, daha sonraları da örgün veya yaygın eğitim kurumları olarak bu işlevlerini devam ettirdiler. Bunun yanında çocuklar için küttâb adıyla mektepler, büyükler için medrese, tekke, zaviye ve hangah adıyla eğitim kurumları oluşturuldu. Bu kurumlar, Arap Yarımadası'ndan başlayarak, Şam, Filistin, Irak, Mısır, Endülüs (İspanya), İran, Orta Asya, Anadolu ve Hind Yarımadası'na kadar uzandı. Bu kurumlarda insanlar din ve fen ilimlerini birlikte öğrendiler. Birçok keşif ve buluşlarda öncü rolü oynadılar.

Hz. Peygamber devrinde, okuma yazma veya Kurân-ı Kerim öğretilen okullara küttâb adı verildi. Buralarda çocuklara ilk dinî bilgilerle Kurân-ı Kerim eğitimi verilmekteydi. Bu okullarda hür, köle veya azatlı çocukları birlikte öğrenim görürlerdi. Daha sonra küttâblar, özel mekânların yanında, camilere bitişik yerlerde de faaliyet göstermeye başladı. **Mektep** kelimesi, XIX. yüzyıldan itibaren geniş anlamda ve bugünkü okul karşılığında hemen hemen bütün eğitim kurumlarının başına getirilerek kullanıldı. Küçükler için olanlarına ise **sıbyan mektebi** adı verildi.

Mekteplerin hepsi ilk dönemlerden itibaren özel bir binaya sahip değildi. Genellikle hocalar mahallenin mescidinde bir ders halkası kurarlardı. Mektebe giden çocuklar yanlarında yazı yazacakları bir levha götürürler ve bunu, temizlemek için su dolu bir kaba daldırdıkları bir bezle silerlerdi. Bu suyu, silinen yazılara hürmeten deniz, kuyu veya bir akarsuya ya da çiğnenmeyecek şekilde temiz bir çukura dökerlerdi. Ders müfredatında genellikle okuma yazma, gramer, Kurân-ı Kerim, hadis, şiir ve matematik yer alırdı. Yazı alıştırmalarında günümüz okullarındaki fişleri andıracak şekilde bazı şiirlerle güzel sözler bu maksatla kullanılırdı.

Müslümanların ibadetlerini yaptıkları yerlere secde edilen yer anlamında mescid, toplanılan yer manasında cami denilir. Bugünkü Türkçemizde küçüklerine mescid, büyüklerine cami denilmesi âdet olmuştur. Allahü Teâlâ'ya ibadet etmek, İslamiyet'in emir ve yasaklarını öğretmek ve bunlara uyulmasını sağlamak için cami ve mescidler yapılmıştır. Yerine göre bir şehirde yüzlerce mescid bulunurdu. Büyük mescidlerde birçok âlim ders verirdi. Bunların derslerine arzu eden herkes devam ederdi. Cami ve sair yerlerde din ve âlet ilimlerinin yanında fen bilgileri de öğretilirdi.

Türkler, neslin devamını sağlayan çocuğa çok önem verdikleri gibi, onun terbiyesi ve yetişmesi hususunda da hassasiyet gösterirlerdi. Devletin devamının teminatı kabul ettikleri şehzadelere daha çok ehemmiyet verirlerdi. Bu düşünceler içinde olan Selçuklu hükümdarları, oğullarına, dinî, millî, manevî ilimlerin yanında: idari, mali, askerî ve siyasi işleri öğretmek için ümerâdan birini atabeg/atabey ünvanıyla hoca tayin ederler ve istikbalin hükümdarlarını en iyi şekilde yetiştirmeye çalışırlardı. Atabeyler, büyük işler başarmış, mühim vazifelerde bulunmuş şahıslar arasından seçilirdi. Küçük şehzadelere vasi ve mürebbi olan ve doğrudan büyük sultana, yani Selçuklu Devletine bağlı bulunan bu atabeyler, başında buldukları idari sahada yarı müstakil bir hükümdar naibi durumundaydılar. İdari, mali ve askerî bütün selahiyetleri ellerinde bulduran atabeyler, şehzadenin sultan olma durumunda da onun veziri, kumandan

ve müşaviri olurlardı. Şehzadelerin idari uygulamada yüksek rütbeli bir görevli nezaretinde eğitimi Osmanlılarda da devam etmiş, bu kimseye “lala” adı verilmiştir.

Beytülhikme, Bağdat şehrinde kurulan kütüphane ve çeviri birimlerinden oluşan bir bilim merkezidir. Çeviriler ve bunlara yapılan katkılar sebebiyle bu dönemde Arapça, felsefe alanında da bilim dili hâline gelmiştir.

Medrese ve zaviyelerin Türkistan ve Horasan’da İslamiyet’in Türkler arasında yayılmasında önemli hizmetleri olmuştur.

Endülüs Emevi halifelerinden II. Hakern Kurtuba’da ücretsiz eğitim verilen yirmi yedi mektep tesis etti. Özellikle Avrupa’da ilk tıp okulunun da kurucusu olan III. Abdurrahman (891- 961) tarafından yaptırılan Kurtuba Medresesi, o dönemin öğretim kurumları arasında seçkin bir yere sahipti. Abbasilerin ilk dönemlerinde Bağdat Camii ve mescitleri en önemli eğitim kurumlarıydı.

İslamiyet’in kabulü ile başlayan yeni eğitim anlayışı yeni fethedilen bölgelere orduyla gelen gayretli bilim adamlarının buralarda yerleşip kalmaları, Türklerin İslamiyeti öğrenme azmi, Arapça ve Farsça eserlerin Türkçeye çevrilip okunmasını sağladı. Yerleşil; hayata geçiş ve örgün eğitim kurumlarının yaygınlaşması, eğitimle hedeflenen insan tipinin değişmesi gibi sebepler. Karahanlılar döneminde yoğun bir eğitim faaliyetine sebep oldu. Fethedilen beldelerde yapılan cami ve mescidler, eğitim mekanı olarak başlıca rol oynadı. Daha sonra Orta Asya’da hâkimiyeti ele geçiren Umurlular döneminde Semerkant, Taşkent ve Buhara imar edilmiş, cami ve medreselerle donatılmıştır. Batı Türkistan’ından Doğu Türkistan’ına kadar birçok şehirde cami ve medreseler yapılmıştır.

Türk eğitim tarihinde medrese deyince alda Nizamiye medreseleri gelir. Nizamiye Medreseleri’ne adım veren Nizamülmülk, Sultan Alparslan ve sonra oğlu Melikşah döneminde vezirlik yapmış, eğitimin sistemli olarak medreselerde yapılmasını sağlayarak eğitim tarihi açısından önemli bir gelişmeye imza atmıştır. Nizamiye Medreseleri, okul mimarisinde, ders geçme, burs, kredi ve yatılılık sisteminde, daimi statüde öğretim üyesi yetiştirme ve bunlar arasında hiyerarşi oluşturmada ve mezun öğrencilere icazetname verme usulüyle bugünkü çağdaş eğitim sisteminin ilk örneğini oluşturması bakımından önemlidir. Bu medreselerde, din ilimlerinin yanında matematik, astronomi, tıp ve hikmet de okutuluyordu. Nizamiye medreselerinin benzerleri Anadolu Selçukluları ile Beylikler döneminde Anadolu şehirlerinde de kuruldu. Bu medreselerin en eskisi Konya’da II. Kılıçarslan zamanında (1156-1192) yaptırılan Altunaba Medresesi’dir. Anadolu Selçukluları bir şehri fethettiklerinde ilk iş olarak orada cami, medrese, zaviye inşa ederek tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfusu buralara yerleştirdiler. Medreselerde dersler genellikle sabah namazından hemen sonra başlardı. Hoca anlatır, öğrenci de yazar, bunları daha sonra ezberlerdi. Eğitim sisteminde soru-cevap yöntemi uygulanırdı.

Hind yarımadasının özellikle kuzeybatı bölümleri, daha Gazneli Mahmud zamanında fethedilmiş ve İslamlaşmaya başlamıştı. Hindistan taraflarında eğitim kurumlarına medresenin yanı sıra camia, dârülulûm, dergâh, dâr, mektep, kalıç gibi adlar da verilmiştir.

Mektep ve Medreseler, varlıklarını sultanların, nüfuzlu devlet adamlarının ve zenginlerin himayesinde kurulan vakıfların gelirleriyle sürdürmüştür. Nizamiye medreselerinin yönetimi Nizamülmülk ve çocuklarının elindeydi. Medreseye kitaplar, arazi ve dükkânlar vakfedilmişti. Büyük medreselerde dini ilimlerin yanı sıra tıp, riyaziye ve hey’et gibi ilimler de okutulmaktaydı.

İslam ahlakının, tasavvuf ilminin öğretildiği ve tatbik edildiği, dinî eğitim ve öğretimin yapıldığı yerlere tekke adı verilir. Tekkelere zâviye, dergâh, hankâh ve âsitâne de denilirdi. Tekkeler, Müslümanlar tarafından tevhid inancını Allahü Teâlânın birliğine inanmayı, bütün insanlığa yaymak ve gönüllere yerleştirmek için vakıf esaslarına uyularak kurulmuş sosyal vasıfı dînî eğitim ve öğretim kurumları olarak tarihte yer almıştır.

Medreselerde, İslamiyetin iman bilgilerini, emir ve yasaklarını öğreten derslerden kelâm, fıkıh, hadîs, tefsir vs. gibi dinî ilimlerle birlikte fen bilgilerinden matematik, geometri, tıp, astronomi gibi ilimler okutulurken, aynı devirde tekkelerde de her Müslümana lazım olan ahlak bilgileri okutulur ve yaşatılırdı.

Tekkeler, genellikle şehir, kasaba ve köylere kurulmakla beraber bazen, sosyal hizmetleri görmek için, büyük kervanların geçtiği ıssız yollarda, kırılık alanlarda, bazen de, cihat etmek ve düşmanı gözetlemek için hudut boylarında kurulurdu.

İslamiyet, Müslümanlardan fen ilimleriyle uğraşılmasını, mahlukları, hâdiseleri görüp, inceleyip anlamayı ve deneyip benzerinin yapılmasını istemektedir. Müslümanlara beşikten mezara kadar ilim öğrenmelerini emreden İslamiyetin ilk yıllarında ilimlerin tasnifi yolunda herhangi bir çalışmaya ihtiyaç duyulmamıştır. İlk asırlarda yaşayan Müslümanların ilimleri, İslâm âlimlerinin eserlerinde ve Müslümanların günlük hayatlarında kendiliğinden oluşmuştu. Eski Yunan felsefecilerinin eserlerinin tercüme edilmesinden sonra bu kitaplardaki İslamiyet'e uymayan yorumlara cevaplar verilirken, İslam bilgileri de bu arada tasnif edilerek kitaplara geçirildi. Batıdaki bilim sınıflandırması, her asırda az veya çok değişikliğe uğramışken, İslâm âlimlerinin yaptığı tasnif, asırlar boyunca geçerliliğini korudu. İnsanlığın bugün sahip olduğu ilim ve teknikte Müslüman âlimlerin büyük payı vardır. İslâm dünyasında üç çeşit âlim yetişmiştir: Yalnız fen bilgilerinde uzmanlaşanlara "fen âlimi"; yalnız din bilgilerinde mütehassis olanlara da "din âlimi" denilmiştir. Din bilgilerinde üstâd ve zamanındaki fen bilgilerinde mütehassis olanlara ise "İslam âlimi"denilmiştir.

Darüşşifalar ve Tıp Eğitimi

İslam dünyasında, "Allahü Teâlâ şifasını vermediği hastalık yaratmamıştır" inancı vardı. Bu yüzden hastaların tedavi ettirilmesi esastı. Zamanla hastaneler açılmaya başlandı. Bunlara bimarhâne, dârüşşifâ, şifâhane veya mâristân gibi isimler verildi. Orta Çağ'da Müslümanların yaşadığı ülkelerde 34 hastane bulunuyordu. Bu hastaneler genellikle iyi teşkilatlanmıştı. Mesela 1285'te Kâhire'de kurulan bir darüşşifada ateşli hastalar, yaralılar, göz hastaları ve kadınlar için ayrı ayrı kısımlar vardı. Ebubekir kâzî (865- 925), Fârâbî (870-950) ve İbn-i Sina (980-1037), müzikle tedavinin, özellikle musikinin psikik hastalıkların tedavisindeki etkinliğinin bilimsel temellerini kuranlardandır. Anadolu'da Selçuklu Türklerinin kurdukları darüşşifâ adı verilen hastaneler, yalnız hasta bakım yeri değil, aynı zamanda hekim yetiştirmek üzere eğitim veren tıp medreseleriydi. Bu yüzden Selçuklu darüşşifaları medrese tarzında yapılırdı.

Eğitim Tarihinde İz Bırakanlar

İslam ve Türk dünyasında Farabi, İbni Sina, Birunî, Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacı, Nizamülmülk, Ahmet Yesevi, Aşık Paşa, Yunus Emre,

Mevlâna Celaleddin Rumî, Hacı Bektaş Veli, Nasrettin Hoca gibi ilim sahipleri yetişmiştir. Farabi, matematik, astronomi, müzik, fizik, biyoloji, tıp, mantık, siyaset alanlarında çeşitli eserler vermiştir. İbni Sina, özellikle tıp alanında büyük yenilikler ve keşifler yapmış olup Kanun adlı kitabı yüzyıllarca tıp alanında kaynak kitap olarak okutulmuştur. Birunî, astronomi alanına eğilmiş ve bir rasathane kurmuş olup yanı sıra tıp, fizik, matematik, tarih gibi pek çok alanda çok sayıda ilmi eserler üretmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Türkçeyi Araplara öğretmek amacını taşıyan Dîvânü Lügati't Türk adlı eseriyle ilk Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitabını yazmıştır. Yusuf Has Hacı, Kutadgu Bilig adlı eseriyle ahlak, hukuk ve devlet yönetimiyle ilgili konularda önemli fikirler ileri sürmüştür. Vezirlik ve devlet adamlığı yapmış olan Nizamülmülk, Siyasetname adlı eseriyle Türk devlet adamlarının yetişmesinde etkili olmuştur. Ahmet Yesevi, Hikmet adı verilen öğretici şiirleriyle birçok derviş yetiştirmiş, Türk nüfusunun artması ve İslamiyet'in yayılmasında etkin rol oynamıştır. Türkçenin gelişiminde öncülük yapan Aşık Paşa, eserlerinde yurt sevgisi, dostluk, kardeşlik gibi konulara tasavvufi bir dille değinmiştir. Bir tasavvuf şairi ve düşünürü olan Yunus Emre, eserleriyle Türkçenin zenginleşmesine ve değerlerin nesilden nesile Türkçe olarak aktarımına katkı sağlamıştır. Mevlevilik tarikatının kurucu olan Mevlâna Celaleddin Rumî, eserlerinde hoşgörü, insan sevgisi, ahlak değerleri konu almıştır. Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşmasına öncülük etmiş olan diğer bir düşünür olan Hacı Bektaş Veli, daha çok tasavvuf, sevgi, hoşgörü, sırdaşlık gibi konulara yoğunlaşmıştır. Nasrettin Hoca ise fıkralarıyla kıvrak zekâ örnekleri sunmuş, özellikle eleştirel bakış ve ders verme yeteneğini sergilemiştir.